

«СЛОВО ДО ЖИВИХ»: СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ (СІЧЕНЬ – БЕРЕЗЕНЬ 1918 РОКУ)

С. Г. Іваницька

Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія

isvetlana@hotmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1677-1013>

Т. П. Демченко

Чернігівське відділення Національної спілки краєзнавців України

kafistukr@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9308-6170>

Ключові слова: Сергій Єфремов, Володимир Шульгин, Юрій Коцюбинський, газета «Нова Рада», більшовизм, імперський експансіонізм.

В контексті доби аналізуються публікації видатного літературознавця й критика, редактора газети «Нова Рада», лідера Української партії соціалістів-федералістів Сергія Єфремова, що побачили світ 1918 р. під час першого приходу радянської влади до Києва та які засвідчують несприйняття автором більшовизму як ідеологічного явища й ключові узагальнення щодо першої спроби більшовицько-імперської експансії на українські землі.

«WORD TO THE LIVING»: SERHIY YEFREMOV DURING THE FIRST BOLSHOVIC AGGRESSION AGAINST UKRAINE (JANUARY – MARCH 1918)

S. Ivanytska

Khortytsia National Training and Rehabilitation Academy

T. Demchenko

Chernihiv's department of the National Union of Local History of Ukraine

Key words: Serhiy Yefremov, Volodymyr Shulgin, Yuriy Kotsyubynskyi, «Nova Rada» newspaper, Bolshevism, imperial expansionism.

In the context of the era, the publications of the outstanding literary critic and critic, editor of the newspaper «Nova Rada», leader of the Ukrainian Socialist-Federal Party Serhiy Yefremov are analyzed. The newspaper saw the light of day in 1918 during the first arrival of Soviet power in Kyiv («Letter without an envelope», addressed to Yuri Kotsyubynsky, an article in memory of Volodymyr Shulgin as a participant in the battle near Kruty and others), which testify to the author's rejection of Bolshevism as an ideological phenomenon. S. Yefremov was a patriot, a person who was passion and at the same time fair, observant and prudent, mostly skeptical of the authorities. For Yefremov, the Bolsheviks, their leaders and executors are the perpetrators of «Cain's work», «Cain's attempt» on the sovereignty of Ukraine. At the same time, S. Yefremov self-critically characterized the errors of the Central Rada, which, in his opinion, led to a tragic turn in the development of the revolution. The events near Kruty were covered in S. Yefremov's article «Weapons of the Time», printed in the columns of «Nova Rada» on March 7, 1918. Yefremov's article «Accounts», reprinted in the collection «Pid obuhom» (Kyiv, 1918), contained key generalizations about the first attempts of Bolshevik-imperial expansion into Ukrainian lands. Bolshevism and one of its most characteristic manifestations - imperial expansionism - were assessed by Yefremov as the greatest danger for Ukraine. The authors prove that S. Yefremov's attitude towards Russian democracy, monarchists-Black Hundred, Bolsheviks and White Guards and numerous «sympathizers» with one or the other, his reflections on the national question in general, assessment of the state and prospects for the development of Russian-Ukrainian relations are very relevant.

Сергій Олександрович Єфремов (6 жовтня 1876, с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губ. – 31 березня 1939, Ярославль) – літературознавець, критик, громадсько-політичний діяч, журналіст, інтелектуальна спадщина якого в останні роки все більше привертає увагу фахівців і, маємо надію, мислячих і небайдужих громадян нашої держави. В 1917–1920 рр. він – один із лідерів і ідеологів Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), співредактор і «золоте перо» впливової газети «Нова Рада», один із провідних діячів Української Центральної Ради (УЦР). Ставлення С. Єфремова до російської демократії, монархістів-чорносотенців, більшовиків й білогвардійців та численних «співчуваючих» тим або іншим, його рефлексії щодо національного питання взагалі, оцінки стану російсько-українських відносин та міркування щодо перспектив їх розвитку мають зацікавити сучасного читача.

С. Єфремов був патріотом, людиною пристрасною й водночас справедливою, спостережливою й обачною, налаштованою переважно скептично до влади. Про його політичні вподобання добре сказав І. Гирич: «С. Єфремов не був революціонером і ставився з великою підозрою, якщо не ворожо, до всякого максималістичного розв'язання суспільно-політичних проблем. По натурі він був типовим еволюціоністом і всі сподівання на поліпшення життя покладав на еволюційне реформування існуючого укладу та на просвітні акції: школу, книжку, публічні громадсько-культурні заходи тощо. Лише кількісне збільшення інтелегентського прошарку серед різних верств населення, він вважав, може вирішити справу національного, а з ним і всякого іншого: економічного, соціального, політичного визволення»¹. Мабуть, ці настанови зумовили його достатньо критичне ставлення до діяльності УЦР, одним з керівників якої він був, обіймаючи посади генерального секретаря з міжнародних справ і заступника голови УЦР.

У фокусі уваги даної статті – наступні сюжетні лінії, вписані у контекст зазначеної доби: сприйняття С. Єфремовим більшовизму як суспільного, ідеологічного й військового явища, його публічні виступи під час першого приходу радянської влади до Києва, зокрема «Лист без конверта» (28 січня (10 лютого) 1918 р.), адресований до «командуючого українським військом» та «народного секретаря» Юрія Коцюбинського; стаття Єфре-

мова, присвячена пам'яті Володимира Шульгина – учасника бою під Крутами; збірка «Під обухом» (1918) і рефлексії на неї сучасників. Робота спирається на методологічні принципи системності, історизму, антропологізму, міждисциплінарності.

Певні аспекти окресленої теми розглядалися нами в книзі, присвяченій життєвому й творчому шляху видатного вченого, громадського й державного діяча² та окремих студіях³. Про ставлення Єфремова до подій під Крутами існують згадки в науковій і мемуарній літературі⁴. Сприйняття С. Єфремовим комуністичної влади в період її експансії на українські землі проаналізував В. Верстюк. Зокрема, у передмові до першого тому публіцистики С. Єфремова революційної доби дослідник наступним чином визначив головні теми газетного доробку журналіста: «український національний рух, українсько-російські відносини, політична опозиція Центральної Ради до Тимчасового уряду, українська державність у всіх її різновидах, більшовицький та білий режими, зростаюча суспільно-політична криза революції»⁵. В. Верстюк зазначає, що в системі позитивного мислення Єфремова, яке базувалося на принципах поступового розвитку суспільства, накопичення культурних цінностей, ніяким чином не вкладалися дії більшовиків, спрямовані

² Іваницька С. Г., Демченко Т. П. Сергій Єфремов: «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці» / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ: Парламентське вид-во, 2020. (Політичні портрети). С. 296-305, 368-373, 376-380.

³ Демченко Т. П., Іваницька С. Г. «Російський Сфінкс» як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1919–1920 роки). Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр. 2015. Вип. 11. С. 228-262; Демченко Т. [Рецензія]: Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У двох т. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тіліщак, В. Бойко, В. Скальський. Київ: Дух і Літера; КМБС, Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. 648 с.; Т. 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. 544 с. (Серія «Бібліотека спротиву, бібліотека надії»). Сіверянський літопис. 2015. № 1. С. 218-222; Іваницька С. «Зброя часу»: Сергій Єфремов і шлях української державності / Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи: матер. IX Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 29 квітня 2022 р.) / ред. колегія: В. М. Власенко, А. В. Гончаренко, С. І. Дегтярьов та ін. Суми: Сумський державний університет, 2022. С. 52-57.

⁴ Скальський В. Події під Крутами: відображення в українській пресі початку 1918 р. Українська революція 1917-1921 рр.: подвиг героїв Крут: матеріали наук. читань, 24 січ. 2008 р., м. Ніжин / Український інститут національної пам'яті; ред. В.Ф. Верстюк. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. С. 102-108.

⁵ Верстюк В. Революція 1917–1920 років у публіцистиці Сергія Єфремова / Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). У 2 т. Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. / Ред. кол.: В. Верстюк (відп. ред.) та ін. Київ: Дух і Літера, 2013. (Бібліотека спротиву, бібліотека надії). С. 5.

¹ Гирич І. Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2012. С. 115.

на повний розвал суспільного організму країни, знищення приватної власності, і власне, людської індивідуальності, опертої на приватний інтерес. «Внутрішня і зовнішня політика більшовиків для Єфремова позбавлена будь-якого сенсу, вона злочинна»⁶.

Жодної довіри більшовикам у нього не було. Для нього їхні лідери та й рядові виконавці – це вершители «Каїнового діла», «Каїнового замаху». Так оцінив публіцист 6 грудня 1917 р. ультиматум РНК РРФСР УНР. «Що це таке? Божевільня? Провокація? Дурість? Зрада? – Ми не хочемо вибирати назву для вчинку комісарського правительства, – обурювався автор, – Щоб не було тут, а ясно одно – самодержавні комісари згубили вже всяку міру речей і кидають свідомо – бо інакше не було б того теж єдиного своїм нахабством в світі ультиматуму – російську державу на розпад і руїну. Україна, як найбільш організований й найдужчий з країв колишньої російської держави – це сіль в оці народним комісарам. І вони цю сіль силкуються знищити»⁷. На початку січня 1918 р. Єфремов висловлював впевненість, що в даний момент більшовизм найбільше зло, яке загрожує Україні: «Отже, всяко можна ставитися до большевізму як ідейної течії, можна навіть йому спочувати, – але на більшовиків українці не мають права дивитися інакше, як на ворогів...»⁸.

Під час наступу на Київ війська більшовиків під орудою М. Муравйова та першого встановлення радянської влади в Україні (26 січня – 1 березня 1918 р.) Сергій Єфремов залишався в місті, хоча й змушений був переховуватися. Захоплення Києва призупинило вихід газети «Нова Рада» більше, ніж на тиждень, але не примусило Єфремова мовчати. Відновлюючи видання газети, він в умовах «червоного терору» 17 (4) лютого 1918 р. стверджував у редакційній статті: «... сила може заціпити уста, може скувати вільне слово, але зневолити, щоб щире переконання проти совісти говорило — ще не вродилась така на світі сила»⁹. Того дня ж опублікував у газеті чотири матеріали («Перед нами», «Слово до живих», «До історії облоги Києва», «Події в Києві (23–26)»),

в яких змальовував більшовицьку облогу міста та його взяття. Артилерійський обстріл мільйонного міста призвів до катастрофічних наслідків, центр зазнав величезних ушкоджень, постраждала значна кількість мирних жителів... У пройнятих почуттям зненависті й відрази текстах, де йшлося про тритижневе перебування більшовиків у Києві 1918 р., відчувуються історичні паралелі. С. Єфремов порівнює події, що почалися 16 січня (дата за старим ст.), з навалою монголо-татарських орд Батия¹⁰. У трохи пізнішій статті він вдається до іншого порівняння: більшовики грабували Київ, нищили місто, вбивали людей, як «суздальський князь Андрій Боголюбський». «Ніякої власті у них не було, зате безладдя, безхліб'я, безвіддя, безгрішшя і т. ін. взяли таку силу і так далися знаки, що далі вже було нікуди. І як колись Андрія Боголюбського, так тепер його наслідувачів випроваджувано з Києва однодушними прокльонами»¹¹.

У численних публікаціях (а це 25 текстів), які стали реакцією на першу агресію більшовицької Росії проти України (навала на Київ сприймалася Сергієм Олександровичем особливо болісно) й усілякі експерименти «військового комунізму», не можливо знайти жодного слова схвалення. Водночас С. Єфремов самокритично схарактеризував помилки української влади, що, на його думку, призвели до трагічного повороту в розвитку революції: «Ми, беручи загалом усі наші політичні й культурні організації аж до самого новонародженого правительства, нічого не зробили, щоб ту величезну організаційну силу використати. Ну, просто-таки пучкою не кивнули, щоб дати масам те, за чим вони інстинктивно тяглися – хліб духовний, освідомлювання й громадсько-політичне виховання. Висока політика, чи краще сказавши – політиканство, посіла собою все. Широка організаційна робота не то не провадилась, а навпаки, в свідоме пішла занедбань»¹². На жаль, переляк, викликаний першою навалою більшовиків, швидко минув, а належних висновків лідерами Центральної Ради зроблено не було.

Тривалий час своєрідною візитівкою і найбільш відомою публікацією революційної доби С. Єфремова вважався «Лист без конверта» (28 січня (10 лютого) 1918 р.), адресований до «командуючого українським військом» та «на-

⁶ Верстюк В. Більшовизм у революційній публіцистиці Сергія Єфремова 1917–1920 рр. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. 2014. Вип. 10. С. 9.

⁷ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). У 2 т. Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. Київ: Дух і Літера, 2013. С. 364.

⁸ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). У 2 т. Т. 1. С. 424.

⁹ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). Т. 1. С. 452.

¹⁰ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). Т. 1. С. 453.

¹¹ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). Т. 1. С. 492.

¹² Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). Т. 1. С. 492.

родного секретаря» Юрія Коцюбинського, який персоніфікував радянську владу в Києві в перше пришествя більшовиків. Сучасний історик, згадавши трагічну долю розстріляного сталінським режимом Юрія Коцюбинського, підкреслив, що вона мала «пророчий характер»¹³. З одного боку, Єфремов не вірив, що навіть надто дошкульними словами можна розбудити «запанцеровану совість» більшовиків, а з іншого, говорив про розплату за сплюндрований Київ: «з насіння, яке посіяли ви в рідну землю, виродить не те, чого ви сподіваєтесь. Не рівність і братерство, а тільки ножі обоюдні, зненависть, кров...»¹⁴. Прозорі натяки на Божу кару, безумовно, стосувалися не лише Ю. Коцюбинського, а тим паче осуд більшовицької агресії проти УНР, тому сучасні науковці були здивовані, що автор такої відверто викривальної публіцистики уцілів: «Важко зрозуміти, як Єфремову з його безкомпромісною позицією вдалося уникнути арешту і розстрілу, але відомо, що на початку березня 1918 р. редакція газети зазнала збройного більшовицького нападу»¹⁵. Хоча один з біографів журналіста, вказавши на гостру актуальність прямого й різкого звернення до сина великого письменника, відзначив, що Ю. Коцюбинський «став вище особистої помсти, але ім'я С. Єфремова відтоді потрапило до більшовицьких проскрипцій, як ім'я особи шкідливої й небажаної»¹⁶. Уявлення про шляхетність більшовиків виявилися перебільшеними.

Цей лист важко коментувати, можливо, його варто періодично перечитувати як документ доби і пересторогу на майбутнє. Усе суттєве висловлено Єфремовим із абсолютною відвертістю, акценти розставлено нещадно точно. Публікація листа в «Новій Раді» свідчила про громадянську мужність і відчайдушну сміливість журналіста.

«Пане Коцюбинський!

Серед імен, власники яких нахвалялись обернути Київ – це серце України й красу землі нашої – в руїну, зробити з його купу гною й грузу і почасти нахвалки свої справили – одне ім'я спинає на собі увагу, од одного найбільшим жахом віє. Це ваше, пане Коцюбинський, ім'я. Морально нам байдуже, що робили з Києвом ваші товариші. Але не однаково нам, що серце України в залізних

лещатах здушила людина, яка носить прізвище – Коцюбинський.

Це прізвище вся Україна знає. Знає як великого художника і великого громадянина разом, що служив рідному краю не тільки своїм майстерним пером, а й кладучи в гурті з іншими працівниками цеглину за цеглиною на будинок відродження вільного українського народу. [...]

Ви – командуючий українським (!) військом; я тільки рядовий український письменник. Ви – людина, що в своїх руках держить – чи на довго? – життя і долю мільйонів людей; я один з тих мільйонів, може один з призначених на страту, якого з вашого наказу можуть щохвилини послати на смерть ваші посіпаки. Ви тільки починаєте свою життєву путь; я, може, її кінчаю. Нас ділить прірва, безодня несходима, яка тільки-но може ділити більшовика од старого соціаліста, що не раз звідав царської тюрми та жандармських скорпіонів, і проте я не заздрю вашій силі й не проміняю її на мою несилу; і проте я не хотів би починати своє життя вашим способом, як не бажаю вам кінчати його може призначеним мені. Не бажаю, бо це було б полегкістю за нечуване діло, що тяжить на вас, а полегкості – скажу по щирості – вам я зичити не можу. Єсть учинки, пане Коцюбинський, яких нічим ні одкупити, ні спокутувати й за які опрощення не може бути. На вас лежить тавро таких учинків». Єфремов нагадував про жахи «червоного терору», який впав на голови киян: «Десять день мільйонове місто, місто беззбройних та беззахисних дітей, жінок і мирної людності, конає в смертельному жаху. Десять день смерть літає над головами неповинних людей. Десять день творяться такі страхи – я їх бачив, пане Коцюбинський! – од яких божеволіють люди. Десять день конає українська воля... [...] І коли у вас, що носить прізвище Коцюбинського, знялась рука на Київ, коли ви можете чесним ім'ям великого українського письменника покривати всі заподіяні злочинства, коли ви досі жити можете – то вам вже нічого боятись: можете спокійно спати...

Спіть спокійно. Я знаю, що вашу запанцеровану совість словами не дістати».

Публіцист ніби передчував «червоне колесо» терору, що на повну силу розкрутиться в 1930-х рр., в лещатах якого не вціліють ні його адресат, ні родина його батька, ні сам С. Єфремов (Ю. Коцюбинського у 1935 р. заарештували за «антирадянську діяльність», а 8 березня 1937 р. розстріляли як троцькіста. З чотирьох дітей М. Коцюбинського до хрущовської відлиги дожила лише

¹³ Верстюк В. Більшовизм у революційній публіцистиці Сергія Єфремова 1917–1920 рр. С. 18.

¹⁴ Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). Т. 1. С. 460.

¹⁵ Верстюк В. Більшовизм у революційній публіцистиці Сергія Єфремова 1917–1920 рр. С. 19.

¹⁶ Болабольченко А. Сергій Єфремов: біографічний нарис. Київ: Щек, 2010. С. 89.

молодша донька Ірина Михайлівна)¹⁷. Подібних статей, сповнених гніву, обурення, перестороги, у доробку С. Єфремова цієї бурхливої доби чимало.

Згодом Євген Чикаленко так описав наслідки виступу Єфремова для газети: «Редакція “Нової Ради”, що надрукувала гостру статтю за підписом Єфремова проти керуючого большевицькою навалою Коцюбинського, сина одного з найкращих наших письменників, видержала одної ночі, завалявши двері паками паперу, осаду цілої величезної банди, яка штурмувала її, обстрілюючи з кулемету, але мусіла відступити, бо мешканці будинку, стріляючи з вікон, не допустили її до дверей. Після того редакція вже не рішалася випускати газети, бо большевицька “свобода слова” могла їй дорого обійтися»¹⁸. Дійсно, як підтверджують інші джерела, перед відступом більшовицьких військ з Києва червоноармійські загони отримали наказ від Ю. Коцюбинського арештувати редакцію «Нової ради», побити рушницями друкарські машини і знищити шрифт. Із цією метою, як повідомлялося в пресі, «банда в 18–20 чоловік» в ніч на 14 лютого 1918 р. вдерлася в будинок, де проживав А. Ніковський. Не знайшовши останнього, червоноармійці вирушили до приміщення редакції «Нової ради» на Інститутській, 22. «Повідомлений про наближення озброєної юрби, домовий комітет забарикадувався в будинку. О 1 год[ини] 30 хв[илин] ночі почалася облога і обстріл. Перестрілка тривала близько 4 годин. Нападники втратили троє людей вбитими і четверо пораненими. Серед оборонців редакції жертв не було»¹⁹. Цей епізод, відтворений на основі публікації в «Новій Раді», свідчить, як важко доводилося журналістам відстоювати свої переконання й право на об’єктивне висвітлення подій.

Про спробу розгромити редакцію популярного видання писав і Дмитро Дорошенко, який перебував у Києві на напівлегальному становищі, хоча у службових справах вимушений був звертатися до Ю. Коцюбинського. Дмитро Іванович так відтворює у спогадах історію тих днів: «Взагалі большевики в свій перший прихід не встигли заляка-

ти, стероризувати людність. Всім киянам, мабуть, пам’ятна оборона редакції “Нової Ради”, властиво того двору, де вона містилась на Інститутській вулиці: мешканці того двору два дні відбивали напад большевиків, поробивши собі прикриття з великих сувоїв редакційного паперу й стріляючи з-поза них з рушниць. Большевики стріляли також з рушниць і навіть з кулемета, але не змогли нічого вдіяти, а тим часом довелося їм самим утікати»²⁰. Щодо ситуації з періодичними виданнями, Дмитро Іванович свідчив, що з газет було припинено «Киевскую мысль» та «Киевлянин», але «Последние новости» і навіть «Нова Рада» виходили, хоч, правда, не зовсім регулярно. «В “Новій Раді” писав свої сміливі статті С. Єфремов. Часами в його хаті сходились земляки, і ті, що ховались по чужих хатах, і ті, що сиділи в себе вдома. Пам’ятаю, заставав у нього А. В. Ніковського, О. Г. Лотоцького, В. К. Прокоповича та інших. Більшість наших старих діячів залишилась у Києві: діячі Центральної Ради, тікаючи з Києва, не подумали про те, щоб і їх вивезти, принаймні хоч сповістити, що тікають. Ходячи вулицями, я раз у раз зустрічав знайомих. Ми здебільшого робили вигляд, що не знаємо один другого, — треба було додержуватись конспірації, щоб якось не потрапити до хижих рук»²¹. Це твердження перегукується з мемуарними свідченнями Є. Чикаленка²².

Крутянські події знайшли осмислення у статті С. Єфремова «Зброя часу», надрукованої на шпальтах «Нової ради» 7 березня 1918 р.: «По газетах щодня читаємо розпачливі поклики од батьків і родичів, щоб подавати відомості про долю тих охочих з молоді, що збройно рушили були на оборону України од північного завойовника. Доля сумна. Десь у районі Бахмача одбулося «избієніє младенців», під час якого багато з цвіту й надії нації наложили головою, інші ж пропали безвісти. Чому так сталося і хто тому винен — ми поки що не знаємо. Але знаємо, що цей експеримент дорого коштував українському народові, бо вирвав з-посеред його майбутніх працівників ту культурну зав’язь, що колись мала прийти на заміну поколінням, які тепер працюють на громадській ниві». Він закликав юнацтво, яке рвалося з гімназійної лави до лав військовиків, «вернутися до звичайної роботи, яка розгорне перед ним такі перспективи, перед якими карабіни й шабляки

¹⁷ Докладніше див.: Добірка матеріалів про Коцюбинських / Передмови «Історія роду — історія країни», підгот. тексту та комент. С. Білокіня. Спадщина: Літературне джерелознавство, текстологія / Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ. Київ: К. І. С., 2017. Т. XI/XII. С. 166–205.

¹⁸ Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік. Прага: видання Фонду ім. Є. Чикаленка при українському академічному комітеті, 1932. С. 37.

¹⁹ Див.: Горбатюк М. В. Андрій Ніковський — редактор газети «Нова Рада». Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вінниця, 2006. Вип. XI. С. 153.

²⁰ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). Мюнхен: Українське видавництво, 1969. С. 229–230.

²¹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). С. 231.

²² Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 рік. С. 36.

повинні будуть одійти далеко на задній план. Час підсовує свою зброю, і юнацтво за неї повинно тепер ухопитися, не зважаючи на блискучі, але часто порожні й непотрібні військові брязкотельця»²³.

Ширше цю думку він розгорнув в емоційно насиченій публікації «Дорогою ціною: ясній пам'яті Володимира Шульгина». Назва є інтертекстуальною, бо перегукується з найменуванням твору М. Коцюбинського, його улюбленого письменника. Праця С. Єфремова була оприлюднена на шпальтах «Нової Ради» (№ 37 від 20 (7) березня 1918 р.). Передрукована у газеті «Літературна Україна» (28 січня 1993 р.)²⁴, подана з купюрами у документальних збірниках різних років, присвячених героям Крут²⁵. Зафіксована у бібліографічному покажчику І. Гирича «Публікації С. О. Єфремова в газеті «Нова Рада», 1917–1919 рр. (За архівним примірником з бібліотеки літературознавця)» («Український археографічний щорічник», 1993, вип. 2, с. 336–375). Із невідомих нам обставин не потрапила до двотомного академічного видання єфремовської публіцистики революційної доби 2013–2014 рр. за редакцією В. Верстюка.

«З невимовним сумом прочитав я в останньому числі нашої газети жалібну оповістку про смерть Володимира Шульгина. Досі ще тліла була, хоч і маленька, надія, що цей хороший юнак тільки «пропав без вісти», що він все-таки живий ще і повернеться по втихомиренні того нашого “східнього фронту”». Надія, як звичайно, одурила. Серед численних жертв, які молодь самовіддано понесла на вівтар визволення рідного краю — для мене особисто ця жертва видається особливо тяжкою. І, що найгірше, даремною жертвою...», — такими

²³ Єфремов С. Публіцистика революційної доби. Т. 1. С. 497.

²⁴ Єфремов С. Дорогою ціною: ясній пам'яті Володимира Шульгина: [Героя Крут]. Літературна Україна. 1993. 28 січня. (№ 4). С. 6.

²⁵ Єфремов С. Дорогою ціною. Ясній пам'яті Володимира Шульгина / Герої Крут: лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / упоряд. І. Ільєнко. Дрогобич, 1995. С. 134–136; Стаття Сергія Єфремова «Дорогою ціною». Ясній пам'яті Володимира Шульгина / Крути. Січень 1918 року: док., матеріали, дослідження, кіносценарій / Іст.-культурол. т-во «Герої Крут»; упоряд. Я. Гаврилюк; [редкол.: С. І. Білокінь (голова) та ін.]. Київ: Просвіта, 2008. С. 114; Герої Крут: Трагічні події 29 січня 1918 року та вшанування пам'яті (до 91-ї річниці подій). Документи, фотодокументи та публікації преси / Упоряд., авт. перед. Г. Папакін. Український інститут національної пам'яті. Київ, 2009. (Електронне видання). С. 115 (подано фотокопію з газети «Нова Рада»); Бій під Крутами в національній пам'яті: Збірник документів і матеріалів / Упорядники: О. М. Любовець (керівник); О. М. Березовський, С. В. Бутко, А. О. Тищенко, І. В. Цимбал. Київ: ДП НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 64–65.

рядками розпочинав свій поминальний нарис Єфремов, відтворюючи світлий образ юнака, згадуючи товариські подорожі по Криму, розмірковуючи про діалог поколінь... Він говорив про «страшну трагедію» таких душ, як Шульгинова. «На заклик вони озвалися, пішли й зложили все, що мали... Але я уявляю собі, що довелось їм пережити там, під Кругами, покинутими, беззбройними і беззахисними перед неблаганним диким ворогом і, може, з убійчою свідомістю, що чиста жертва їх ні на що не здалася, що вона за даних обставин страшної дезорганізації вийшла зайвою й непотрібною: нікого і нічого не рятувала». Публіцист висловив сподівання, що, можливо, «ота чиста кров цвіту нашого, наймолодшої генерації нашої інтелігенції, хоч ту останню службу справить, що одверне проводирів українства од непевних авантур. Занадто бо дорогою ціною їх доводиться оплачувати. І занадто болюче почувати, що доля в наших рядах зробила без потреби таку пробоїну, вирвавши з лави активних робітників такі надійні сили, до яких належав і небіжчик Володимир Шульгин...»²⁶ С. Єфремов писав про людину, яку знав змалечку і якій щиро симпатизував.

Володимир Шульгин (20 квітня 1894 – 29 січня 1918) — син відомого українського громадського діяча Якова Шульгина. Цю родину Єфремов шанував, свого часу написавши чудовий нарис про Я. Шульгина, з яким співпрацював у справах Старої громади. Володимир був організатором і керівником української студентської громади в Києві, заснованої 1913 р., в період його навчання на природничому відділі фізико-математичного факультету університету св. Володимира; у період революції обраний членом виконавчого губернського комітету Ради представників Київщини в 1917 р. 3 жовтня 1917 р. призначений на посаду діловода адміністративно-політичного відділу Генерального секретарства внутрішніх справ. Один із організаторів Помічного Студентського Куреня,

Показовою з точки зору психології сприйняття і фіксації у пам'яті мемуариста ключових метафор і символів із прочитаного колись є згадка про єфремовський текст у нарисі Сергія Крашеніннікова, товариша В. Шульгина у гімназійні та студентські роки, згодом поважного вченого-біолога: «У самий день похорону крутян у газеті «Нова Рада» надруковано статтю Л. Старицької-Черняхівської — «Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами», в якій авторка зокрема згадує незабутнього Володю Шульгина. Трохи пізніше Сергій

²⁶ Єфремов С. Дорогою ціною. Ясній пам'яті Володимира Шульгина. Нова Рада. 1918. № 37. 20 (7) березня 1918. С. 1.

Єфремов у статті, присвяченій Володимирові, під назвою «Марна жертва», яку було надруковано в тій же газеті «Нова Рада», подає характеристику Володимира Шульгіна, як українського патріота та високо культурної і рідкої індивідуальності людини»²⁷. Отже, ключовим маркером через багато років для одного з сучасників стали міркування Єфремова про «тяжку жертву». Останній рядок спричинив акцентований ефект: «Може б, тоді їхня “жертва чиста в дар совершен” не пішла б уже зовсім марно...»

Варто зауважити, що сучасна наукова візія подій корегує уявлення С. Єфремова і його однодумців. На сайті Інституту національної пам'яті в розділі «АнтиМіф» маємо змогу прочитати про найтрагічніший епізод бою під Крутами – загибель студентської чоти, яка при відході заблукала і вийшла на станцію, що на той час уже була зайнята більшовиками. Розлючені червоноармійці наступного дня розстріляли усіх полонених розривними кулями²⁸. У їхньому числі був і Володимир Шульгін – брат відомого діяча Центральної Ради, генерального секретаря закордонних справ УНР, одного із очільників УПСФ Олександра Шульгіна²⁹. Як нині вважають фахівці, акцент саме на студентах-крутянах зафіксувався у свідомості українців і через низку жалісливих статей, які тоді з'явилися в пресі: «Плач за дітьми» Володимира Дурдуківського, «Дорогою ціною» Сергія Єфремова, «Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами» Людмили Старицької-Черняхівської тощо. Павло Тичина написав вірш «Пам'яті тридцяти». Саме це емоційне сприйняття ситуації і стало міцним фундаментом для формування міфу про «300 спартанців», особливо в діаспорі, де він став символом жертвовної боротьби за українську незалежність. Незважаючи на спроби учасників подій розвіяти деякі штампи, зокрема про невдаче керування боєм і про те, що Крути захищав тільки Студентський Курінь, «міф про жертвовну загибель недосвідченої молоді виявився в народній свідомості живучішою за історичну правду»³⁰.

Своєрідною антитезою до єфремовської візії можна розглядати есей «Крути. Народини нового українця» (26 січня 1941 р.) поета-військового Євгена Маланюка, представника «покоління революції і відновлення державності» (слова Ю. Лавріненка). «Від того, що називаємо сьогодні коротким і майже емблематичним словом Крути, часово ділить нас 23 роки. Доба – для історика ще замала, для сучасного покоління – завелика, щоб дивитись на Крути як на певну подію в ланцюгу інших подій. А події, як відомо, тривають – крізь нас, через нас...», – писав Є. Маланюк. Автор в історіософському ключі осмислив цю подію, поєднавши об'єктивізм, критицизм, інтуїтивне проникнення в сенс минулого, здатність до передбачення³¹.

У 1918 р., після першого перебування більшовицької влади в Києві, С. Єфремов випустив невелику збірку статей «Під обухом». У передмові писав: «Під обухом справді таки довелося пережити довгих, як вічність, і страшних, мов темна ніч, отих три тижні, з 26 січня почавши. Кожен день приносив нові знущання, кожен день промовляв, що нема краю мстивій лютої нікчемних людей, кожен день нагадував про руїну найкращих надій, кожен день давав свідоцтво безкрайньому вбожеству одного табору й так само безмежній полохливості другого... Збожеволіти можна було під цим обухом, під цією довбнею, що спускалась раз по раз, систематично і все трошила, що випадком під неї підверталось. Здавалось іноді, що не лишається куточка, в якому можна б готувати зброю на ворога й гуртувати оборонну силу. [...]»

Це немов щоденник публіциста під тим обухом. Доводилось у поспіху, нервово озиватись на події, нашвидку складати ціну їм [...] сподіваючись, що кожного дня обух спуститься й припинить роботу. [...] Проте може і в самій отій нервовості мається свій плюс: вона безпосередніш одбивала пережите і через те може краще змалювати той психічний стан, в якому перебували люди під обухом.

²⁷ Крашенінніков С. Пам'яті Володимира Шульгіна (Спогад про друга). Збірник на пошану Олександра Шульгіна (1889–1960). Записки товариства імені Шевченка. Т. CLXXXVI: Праці Історично-філософської секції. За ред. В. Янева. Париж; Мюнхен, 1969. С. 78–79.

²⁸ Міф про «300 спартанців – героїв Крут», яких Центральна Рада «кинула на убій». URL: <https://uin.gov.ua/informaciyi-materialy/antymif/mif-pro-300-spartanciv-geroyiv-krut-yakyh-centralna-rada-kynula-na-ubiy>.

²⁹ Тимченко Я. Якби під Крутами не загинув брат міністра, цей бій не був би знаний і дотепер. Історія України. 1998. № 8. С. 6.

³⁰ Міф про «300 спартанців – героїв Крут», яких Центральна Рада «кинула на убій». URL: <https://uin.gov.ua/informaciyi-materialy/antymif/mif-pro-300-spartanciv-geroyiv-krut-yakyh-centralna-rada-kynula-na-ubiy>.

informaciyi-materialy/antymif/mif-pro-300-spartanciv-geroyiv-krut-yakyh-centralna-rada-kynula-na-ubiy. Також див.: Бойко О. Д., Бутко С. В., Демченко Т. П. Бій під Крутами: факти проти легенди. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: Збірник наукових статей. 2008. Вип. 3. С. 18–30; Інтерв'ю з істориком Віталієм Скальським: «Бій під Крутами: героїчний вчинок чи трагедія? [29 січня 2021 р.]. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=7456>.

³¹ Докладніше: Демченко Т. Подвиг молодих у рецепції Євгена Маланюка. Українська революція 1917 – 1921 рр.: подвиг героїв Крут : матеріали наук. читань / відп. ред. В. Ф. Верстюк. Київ, 2008. С. 59–72.

Передрукову тепер дещо з тих нашвидку писаних заміток – як матеріал про божевільні події божевільного часу і про той непропащий процес життя, що раз у раз свого добудеться, а у нас таки довів до морального загибуну тих мерців, що силкувалися змертвити світ. Київська спроба може чи не найкоштовніша з усіх: вона роздягла більшовизм догола, до самісенного нікуди, і – як казав старий наш публіцист – ствердила “істину без похлібства: лож лжею, вовка вовком, злодія злодієм, розбійника розбійником, диявола дияволом” назвавши. Хоч може й блідо, цю “істину без похлібства” одбили й нижче подані замітки. 3.III (18.11). 1918»³².

До збірки увійшли статті, датовані 26 січня (8 лютого) – 4 березня 1918 р.: «Слово до живих», «Перед нами», «Лист без конверта», «По-суворовському», «На вістрях штиків», «Стара байка», «Гній і вічність», «Фельдфебель у Вольтерах», «Не для себе», «Догнивають», «Порохня сиплеться», «Муравйов», «По визволенні», «Підрахунки». У 75-річчя Крутянського бою збірку перевидавав письменник Анатолій Болаболченко (Єфремов С. *За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві. Київ: «Орій» при УКСГІ «Кобза», 1993. 136 с. (Спадок)*).

Для сучасників це видання не пройшло непоміченим. Так, редактор дореволюційної «Ради» М. Павловський писав: «З приємністю можна зазначити появу на книжному ринкові цієї невеличкої брошури, що складається з статей відомого українського публіциста, друкованих в “Новій Раді” переважно під час більшовицького панування у Києві».

Таки й справді немов “під обухом” доводилося жити тих три тижні, почавши з 26 січня, не тільки українцям, а і всім, хто хотів мислити і робити “інакше”, ніж це подобалося більшовикам. Особливо ж тяжко доводилося порядній українській пресі. І читач, маючи повсякчас перед своїми очима докази “свободолюбия” більшовиків, цілком розумів і спочував публіцистові [...] І слово письменника не розминулося з ділом. Брошурка ця – це немов щоденник під більшовицьким обухом. [...] На початку більшовицької тиранії “Нова Рада” була єдиним опозиційним органом, в якому щодня читач знаходив блискучу і сміливу характеристику більшовицького хамства, неучтва, цинізму і просто таки звірства. Читачі пригадають собі, і якою громадянською мужністю і шляхетністю перейняті були такі статті нашого письменни-

ка, як знаменитий “Лист без конверта”, що через голову малого блазня промовляв до всього громадянства, “На вістрях штиків”, “Фельдфебель у Вольтерах” з його класичним наказом про “попозношение на опьянение”, характеристика постаті “Муравйова” і инш.

Повторяємо, що під час “обухівського” життя д. Єфремов був майже єдиним публіцистом, до голосу якого прислухалося все місцеве громадянство і не тільки друзі, а й вороги.

Отже, автор добре зробив, що зібрав свої цінні статті і видрукував в окремій книжечці, не давши їм розгубитися по окремих числах коротковічного щоденного часопису»³³.

У квітні 1918 р. у Львові редакція газети «Діло» передрукувала єфремовську статтю «Підрахунки», супроводивши її наступним коментарем: «Під заг[оловом] “Під обухом. Большевики в Києві” видав Сергій Єфремов по увільненню Києва збірку статей (Видавництво “Вік”, Київ, 1918), в котрих сей нині найвизначніший публіцист закордонної України силкується дати підрахунок зисків і втрат більшовицького періоду в історії молодшої української держави. Із збірки сеї вибираємо статті п[ід] з[аголовком] “Підрахунки”: в них одержить галицький читач зразок критичного розгляду провин і занедбань українського правительства» (14.04.1918).

Ця стаття дійсно містить ключові тези й суттєві узагальнення щодо першої спроби більшовицько-імперської експансії на українські землі, підконтрольні Центральній Раді. Оглянувши попередній шлях Української революції, Єфремов зазначав, що «тепер по більшовицькому експерименті збудувати “соціалістичну державу в серці України” наше становище знов повернуло на краще. Ніякою агітацією ми не змогли б того вдіяти, що вдіяли самі оті Муравйови та Боші, Коцюбинські та Мартинови, Крейцберґи та Чудновські. Кияне і вся Україна дістали “предметний урок” по більшовізму і та різниця між українською властю й бандою диких розбишак і грабіжників, якої ми не могли втолкувати, тепер кожному видна, бо вбито її буквально таки “палочними доказами”. І нам тільки лишається використати се становище і всім гріхам буде гріх, коли ми його не

³² Сергій Єфремов. Під обухом. Большевики у Києві. Видавництво «Вік», Київ, 1918. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/pidobuhomavtoefremovsergij>.

³³ Павловський М. [Рецензія]: Сергій Єфремов. Під обухом. Большевики у Києві. Видавництво «Вік», Київ, 1918. 64 стор. ціна 80 к. Книгарь: літопис українського письменства. 1918. Ч. 8. Квітень. Стовп. 447–448. Републікація: Сергій Єфремов. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920): наукове видання / Упоряд., вступні статті, іменний покажчик – С. Г. Іваницька, Т. П. Демченко. Херсон: видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 264–265.

використаємо». Робив висновок, що відновлення нормального життя треба «починати треба з організації міцної та авторитетної власті, з устанавлення твердого ладу й послуху перед законом... Без політичного ладу неможлива ніяка творча робота і всі реформи обертаються на непродумані демаґогічні поклики, від яких нікому тепло на буде, зате всім буде холодно... Власть такою не повинна бути. Отже вся демаґогія, на яку досі вона іноді пускалася, мусить бути рішучо одкинута. Так само забути треба й про шлях непевних спроб, на який вона ставала часом, бажаючи конкурувати з большевизмом. Закинути треба і методи підлезування до мас, потурання нижчим інстинктам юрби. Народ – не дитина, яку треба дурити грушками на вербі, обіцянками, запевне неможливими до виконання. Народ – не фетиш, перед яким треба поклони бити. Ще менше потребує він, щоб перед ним лоба розбивали. Зате він має право знати правду, а не вигадки, і сю правду, всю правду, треба йому казати сміливо, не боючись того, що се комусь може бути не до вподоби, не лякаючись ризику навіть популярністю. З ідолопоклонством, хоча б у яких формах воно виявлялось, мусимо раз на завжди скінчити. І тільки тоді можемо рахувати, що вернеться захитана в народі віра до проводирів, до інтелігенції, стане можливим співробітництво на основах рівності і зникне анархія, яку розпалили демаґогія, авантюризм та потурання інстинктам – не народу, підкреслюю, – а юрби, як зникне й той отарний дух, що юрбу

попихає на руїницькі вчинки». Єфремов закликав до творення громадянського суспільства, до консолідації живих інтелектуальних і практичних сил, до соціальної й політичної злагоди, до налагодження організаційної і просвітної роботи, яку треба зробити, щоб «народ наш був справді народом, а не розпорошеними атомами». Єфремовська формула кардинальних змін на краще була такою: «Революція тільки тоді буває осяяна ореолом благородства і визвольництва, коли вона справді визвольну мету має і йде до неї правдивими шляхами, без насильства, гнету та анархії»³⁴.

Отже, на підставі викладеного матеріалу можна зробити висновок щодо виняткової практично-політичної, історико-культурологічної й етичної цінності публіцистики С. Єфремова революційної доби. Видатний інтелектуал порушував масу питань, більшість яких не втратила своєї актуальності й сьогодні, бо процес дозрівання української політичної нації після поразки Української революції затягнувся майже на століття. Проблема українсько-російських відносин проходить червоною ниткою через майже всі праці журналіста. Більшовизм і один з його найхарактерніших проявів – імперський експансіонізм – справедливо оцінювався Єфремовим як найбільша небезпека для України, і в цьому наставленні він, на жаль, виявився цілком правим.

³⁴ Єфремов С. Підрахунки. Єфремов С. Публіцистика революційної доби. Т. 1. С. 490–496.

Reference

- Bolabol'chenko A. Serhiy Yefremov: biohrafichnyy narys. Kyiv: Shchek, 2010. 279 s.
- Boyko O., Butko S., Demchenko T. Biy pid Krutamy: fakty proty lehendy // Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921. Kyiv, 2008. Vyp. 3. S. 18–30.
- Chykalenko Ye. Uryvok z moyikh spomyniv za 1917 rik. Prague: vydannya Fondu im. Ye. Chykalenka pry ukrayins'komu akademichnomu komiteti, 1932. 56 s.
- Demchenko T. Podvyh molodykh u retseptsiyi Yevhena Malanyuka // Ukrayins'ka revolyutsiya 1917–1921 rr.: podvyh heroyiv Krut: materialy naukovykh chytan'. Kyiv, 2008. S. 59–72.
- Demchenko T., Ivanyts'ka S. «Rosiy's'kyi Sfinks» yak metafora y real'nist' u publitsystytsi Serhiya Yefremova na shpal'takh «Knyharya» (1919–1920 roky) // Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921. Kyiv, 2015. Vyp. 11. S. 228–262.
- Doroshenko D. Moyi spomyny pro nedavnye-mynule (1914–1920) Munich: Ukrayins'ke vydavnytstvo, 1969. 543 s.
- Horbatyuk M. Andriy Nikov's'kyi – redaktor hazety «Nova Rada» // Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsyubyn's'koho. Seriya: Istoriya. Vinnytsia, 2006. Vyp. 11. S. 150–159.
- Hyrych I. Mizh naukoju i politykoju. Istoriografichni studiyi pro vchenykh-kontseptualistiv. Ternopil: Navchal'na knyha-Bohdan, 2012. 488 s.

Ivanyts'ka S., Demchenko T. Serhiy Yefremov: «Tse zhyttya bulo odnym sutsil'nym podvyhom neustannoyi pratsi». Kyiv, Parlaments'ke vydavnytstvo, 2020. (Seriya: «Politychni portrety»). 568 s.

Krasheninnikov S. Pam'yati Volodymyra Shul'hyna (Spohad pro druha) // Zbirnyk na poshanu Oleksandra Shul'hyna (1889–1960). Paris; Munich, 1969. S. 286-292.

Pavlovskyy M. [Retsenziya]: Serhiy Yefremov. Pid obukhom. Bil'shovyky u Kyjevi. // Knyhar': litopys ukrayins'koho pys'menstva. Ch. 8. Kyiv, 1918. S. 447–448.

Pavlovskyy M. [Retsenziya]: Serhiy Yefremov. Pid obukhom. Bil'shovyky u Kyjevi // Serhiy Yefremov. Publitsystyka v «Knyhari» doby viyny ta revolyutsiyi (1917-1920): naukove vydannya / Uporyad., vstupni statyi, imennyy pokazhchyk – S. H. Ivanyts'ka, T. P. Demchenko. Kherson: vydavnychy dim «Hel'vetyka», 2018. S. 264-265.

Skal's'kyy V. Podiyi pid Krutamy: vidobrazhennya v ukrayins'kiy presi pochatku 1918 r. // Ukrayins'ka revolyutsiya 1917-1921 rr.: podvyh heroyiv Krut: materialy naukovykh chytan'. Kyiv, 2008. S. 102-108.

Tymchenko Ya. Yakby pid Krutamy ne zahynuv brat ministra, tsey biy ne buv by znanyy i doteper // Istoriya Ukrayiny. Kyiv, 1998. № 8. S. 6.

Verstyuk V. Bil'shovyzm u revolyutsiyniy publitsystytsi Serhiya Yefremova 1917–1920 rr. // Problemy vyvchennya istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921. Kyiv, 2014. Vyp. 10. S. 5-32.

Verstyuk V. Revolyutsiya 1917–1920 rokiv u publitsystytsi Serhiya Yefremova // Yefremov S. Publitsystyka revolyutsiynoyi doby (1917–1920 pp.). U 2 t. Tom 1. 9 bereznya 1917 r. – 28 kvitnya 1918 r. Kyiv: Dukh i Litera, 2013. S. 5-36.

Yefremov S. Dorohoyu tsinoyu. Yasniy pam'yati Volodymyra Shul'hyna // Nova Rada. 1918. № 37. 20 (7) bereznya. S. 1.

Yefremov S. Pid obukhom. Bil'shovyky u Kyjevi. Kyiv, 1918. URL: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/politika/pidobuhomavtorefremovsergij>.

Yefremov S. Publitsystyka revolyutsiynoyi doby (1917–1920 pp.). U 2 t. Tom 1: 9 bereznya 1917 r. – 28 kvitnya 1918 r. Kyiv: Dukh i Litera, 2013. 648 s.